

FRANÇOIS GRIN*

A kulturális sokféleség áráról

Bevezető

A viták jó része arról, hogy miféle intézkedések alkalmasak megőrizni és elősegíteni az emberi nem sokféleségét – ami olyan egymást is gyakran átfedő attribútumokban ölt testet, mint a nyelv, a vallás, az etnicitás és a kultúra –, rendre akörül forog, hogy ezen intézkedések valójában mibe kerülnek. Ami azt illeti, tényleges költségeikről ma is csak elenyészően keveset tudni, még ha ez a véleményformálók zömét nem is tántorítja el attól, hogy magabiztosan állást foglaljanak, jobbára azt sulykolva, hogy a sokféleség fenntartása bizony drága multság.

Márpedig a sokféleség árának megítélése messzemenő következményekkel jár, többek között olyanokkal, amilyenek legutóbb a Francqui-díjasok idei konferenciáján is szóba kerültek; ha ugyanis e költségeket magasra taksáljuk, ez tovább gyöngítheti a sokféleség politikai legitimitációját, mely alapérték sokak szemében máris gyanúba keveredett, mint ami, úgymond, csökkentheti a polgárok hajlandóságát arra, hogy megadják a gazdasági szolidaritás rájuk eső árát.

Mindezekért elvi és gyakorlati szempontból nagyon is indokolt, hogy e költségekkel érdemben számot vessünk. Mint munkámban kimutatom, a hozzáférhető adatok rendre azt jelzik, hogy a sokféleség

* François Grin a Genfi Egyetem Fordító- és Tolmács-Intézetének (ETI) közgazdász professzora és a Genfi Oktató és Kutató Központ (SRED) aligazgatója. E-mail: francois.grin@eti.unige.ch vagy francois.grin@etat.ge.ch.

A szerző ezúton mond köszönetet Humphrey Tonkinnak a témához szorosan kapcsolódó érdemi adatközléséért. A jelen tanulmány szerzői jogdíj fizetése nélkül szabadon újraközölhető. Angol nyelvű eredeti szövege elsőként 2004-ben jelent meg. Grin, François: On the costs of cultural diversity. In: Philippe Van Parijs (ed.) *Linguistic Diversity and Economic Solidarity*. Brussels: De Boeck Université, 2004.189–202.

fenntartásának költségei számottevően alacsonyabbak a közfelfogásban elterjedt mértéknél. Ez ugyan önmagában még nem igazolja, hogy a kulturális sokféleség fenntartása és elősegítése legitim közpolitikai célkitűzés lenne. Mindazáltal jelentősen növelheti az efféle álláspont hitelét, miközben rámutathat az ellenvélemény gyenge pontjaira is.

Dolgozatom három fő részből áll. Előbb a vizsgált kérdéskör kulcsfogalmait próbálom tisztázni: azt, hogy voltaképp mit értünk „gazdasági szolidaritáson”, és hogy ez miként függ össze a sokféleséggel. Mindezzel azt kívánom igazolni, hogy a sokféleség önmagában, közvetlenül nem fenyegeti a gazdasági szolidaritás érvényesülését, az inkább a köztehermegosztás további lehetőségét kínálja fel, aminek, elvi kérdés lévén, nincs köze a sokféleség tényleges árához.

A második részben rátérek a sokféleség fenntartásának gyakorlati intézkedéseire és azok tényleges költségvonzatára. Egy sor konkrét esettanulmány nyomán, melyek, ha többel olykor nem is, legalább durva becslésekkel szolgálnak, és azt fogom kimutatni, hogy ezek az intézkedések mindeddig aránylag csekély költséggel jártak.

Dolgozatom záró részében a költségekről az elosztás kérdéskörére térek át, azzal a feltevéssel, hogy a kulturális sokféleség fenntartásának elutasítása jelentős egyenlőtlenségekhez vezethet. Írásom végkövetkeztetése az, melyet még kiterjedt adatbázison végzendő alapos elemzés hivatott megerősíteni, hogy általános szabályként a forrásátcsoportosítások, melyek az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség fenntartását szolgálják, nagyon is indokoltak. Tanulmányomat vitaalaprak szánom, ezért azt szándékosan kurtábbra fogtam a megszokottnál. Így például mellőztem a vonatkozó szakirodalom részletes áttekintését, ami nagyobbrészt nyelvhasználati-ökonómiai munkákból áll. Az ez iránt érdeklődők kellő áttekintést találnak Vaillancourt¹ és Grin² releváns tanulmányaiban. Érvélesem egy-egy szakkérdésről a maguk helyén további munkákra is hivatkozom majd.

¹ Vaillancourt, François (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985.

² Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillorel, H.–Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.

2. A probléma feltárása: szolidaritás – de kik között?

A három kérdéskört, melyet a Francqui-díjasok 2003-as konferenciáján megvitattunk, kiindulásként az a feltevés vezette be, mely szerint az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség gyöngítheti az érintett társadalmak gazdasági szolidaritását. Ez az állítás kellőképp általános volt ahhoz, hogy egy sor lényegi kérdést fölvetve egymástól sokban eltérő értelmezéseket körvonalazzon arról, hogy a csoportok különbözősége mennyiben fenyegeti a gazdasági szolidaritást. Ami azt illeti, igen sok múlhat már azon is, hogy az érintett csoportokat, melyek között a szolidaritásnak érvényesülnie kellene, miként definiáljuk.

Az első lehetséges értelmezés szerint e csoportok leginkább társadalmi, gazdasági státuszuk alapján határozhatók meg. Ez egyúttal lehetővé teszi azt, hogy olyan jól bevált sztenderd mérési szempontokat alkalmazzunk, amilyen a háztartásonkénti jövedelem, az iskolai végzettség stb. Ez esetben tehát a „gazdasági szolidaritás” bizonyos anyagi források átcsoportosítását jelenti az alacsonyabb jövedelműek, a munkanélküliek és más hátrányos helyzetű rétegek javára.

Ugyanakkor nincs logikus kizáró oka annak sem, hogy egy-egy politikai közösségen belül a gazdasági szolidaritás általános irányelvként miért volna összeegyeztethetetlen az etnikailag vegyes összetételű társadalmak viszonyaival.³ Példaként vegyünk egy

³ Mindazt, ami itt következik, jobb híján olykor az „etnikai” gyűjtőszóval illetem mindazon csoportjelleg összeggéseként, ami a nyelvhasználatban, a vallásgyakorlásban vagy a kulturális örökség más elemeiben megnyilvánul; az „eticitás” döntően Fishman által javasolt meghatározását tekintve alapul. Mivel az etnicitás igen sokrétű jelenség, hatásáról általános érvényű kijelentéseket tenni fölöttebb kockázatos. Valójában a legtöbb társadalmi vagy politikai nézet, amely egy-egy embercsoport másságát vagy „különbözőségét” érinti, többnyire csak egyetlen markáns jegyet emel ki – a leggyakrabban éppen a másnyelvűséget. Tanulmányom példái emélfogva főként a nyelvhasználati különbségek köréből kerültek ki. Az esetben, ha az általános értelemben vett etnicitás tárgyalásáról a nyelvhasználat specifikus jelenségeire térek át, minden esetben külön is jelzem majd e fogalmi distinkciót. L. Fishman, Joshua: Language and ethnicity. In: Giles, H. (ed.): *Language and Ethnicity in Intergroup Relations*. New York: Academic Press, 1977. 83–98.

országot két származási csoporttal, A-val és B-vel. Az ugyan könnyen lehet, hogy az A csoport gazdagjai kevésbé hajlandók a B csoport szegényeit adókedvezményekkel vagy különféle juttatásokkal támogatni, mint saját etnikai csoportjuk rászorulóit. Ám ez esetben nem a gazdasági szolidaritás, *mint olyan*, egy neméről, azaz a gazdagok által a szegényeknek juttatott többletforrásokról van szó, hiszen az A csoport gazdagjai *apriori nem* vetik el saját csoportjuk szegényeinek támogatását (ha így lenne, az csupán a burzsoázia és a munkásosztály hagyományos érdekonfliktusa volna). Mindez, úgy tűnik, inkább tükrözi az adott társadalom etnikai megosztottságát, mint a gazdagok azon restségét, hogy a rászorulókat iránt cselekvő szolidaritást tanúsítsanak. Csakhogy másfelől nem állíthatjuk azt sem, hogy ezúttal az etnikai megosztottság, *mint olyan*, lenne a döntő tényező, hiszen hipotetikus példánkban az A csoport gazdagjainak nem az ellen van kifogása, hogy a B csoport szegényei nem az ő etnikai közösségükhöz tartoznak, hanem pusztán az ellen, hogy A-ból B-be pénzügyi forrásátcsoportosítás történjék. Következésképpen csak az esetben indokolt arról beszélni, hogy az etnikai megosztottság veszélyezteti a társadalmi szolidaritás érvényesülését, ha mindkét törésvonal nagyobb részt egybeesik, azaz: a gazdagok inkább az A, a szegények inkább a B közösségbe tartoznak.

Iménti interpretációm némi hasonlóságot mutathat azon megfontolásokkal, melyek a Francqui-díjasok idei konferenciájának témaválasztása mögött húzódnak, nyilván nem véletlenül, hisz mindkettő a belgiumi helyzetre rezonál. Az elmúlt évtizedek belga belviszonyait ugyanis leginkább az jellemzi, hogy a tehetősebb Flandria közvéleményében mind nagyobb teret hódít az ellenkezés a Vallóniába irányuló segélyforrások ellen, mely tartomány máig [2003-as adat – a szerk. megj.] sem tért egészen magához a bányaipar mély válságából.⁴ Mindez mostanra olyan helyzetet teremtett, melyben az ország etnikai és makrogazdasági megosztottsága jórészt egybeesik. Logikailag azonban hibás következtetés volna a jelen viszonyokért az etnikai sokféleséget okolni, mint ami, úgymond, aláássa a gazdasági szolidaritás érvényesülését; ez esetben ugyanis

⁴ Deprez, Kas: Towards a Pan-European Language Policy for the European Union. What can we learn from our Flemish/Brussels/Belgian experience? In: De Bot, C. et alii (eds.): *Institutional Status and Use of National Languages in Europe* (Plurilingua XXIII). St Augustin (Germany): Asgard, 2001. 131–157.

inkább egyfajta átfedésnek, a problémák egymásra halmozódásának lehetünk a tanúi. Magam már csak azért is ragaszkodom e kényes distinkcióhoz, mivel úgy tűnik, a sokféleséget, mint olyat, nagyon is gyakran kárhoztatják a legkülönfélébb társadalmi bajok okozójaként, holott azokat valójában sosem egymagában a sokféleség váltja ki. A nehézségeket inkább több tényező együttes hatása okozza, melyek közül a nyelvi megosztottság csak egy a lehetségesek közül.

Ezt a kérdéskört is érdemes lesz közelebbről megvizsgálni még, ahogy a svájci példát is ajánlom diskurzusunkba felvenni, már csak azért is, mivel a „svájci modell” sikerének titka javarészt épp a nem véletlenszerű választóvonalak (vagy mint gyakran idézik: „az egymást át- meg átszelő nyelvhatárok”) rendszerében rejlik,⁵ és persze azon történelmi tényben, hogy a kontinentális Európában Svájc volt az egyedüli ország, melyet nem sújtott „államcsőd” a mély válságokkal teli 20. század folyamán.⁶ Ennek kapcsán amúgy végre ideje lenne felhagynunk egy alapjaiban téves fogalom ismételtetésével, miszerint Svájc, úgymond, a különböző „nemzetiségek” hazája volna – hiszen az itt honos nyelvi csoportok valójában egyike sem tekintti magát nemzetnek vagy nemzetiségnek, mi több, az „államnemzet” címre sem tart igényt, amely, mint másutt, egyben meghatározná a hivatalos államnemzet és a kisebbségi nyelvek viszonyát is.⁷ A potenciális veszély, ami netán a még oly sikeres svájci modellt is kikezdeheti, abban rejlik, hogy bizonyos mértékű véletlen egybeesés a nyelvi és a gazdasági megosztottság határai közt idővel akár itt is bekövetkezhet.⁸

Ám most nem ez a kérdés van soron, inkább egy lehetséges új értelmezésre szeretnék kitérni. Az ideai Francqui-díjasok tanácskozásának egyik témajavaslatára éppen e vizsgált kérdéskör egyik fontos eleme volt: „a nyelvi sokféleség hathatós érvényesítésének költségei” munkacímrel. Ez a gazdasági szolidaritás és a

⁵ Schoch, Bruno: *Switzerland: A Model for Solving Nationality Conflicts?* PRIF Reports No. 54, Frankfurt, no date.

⁶ Liebich, André: Canadian, Eh? *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2002. Vol. 4, <http://www.ecmi.de>.

⁷ Grin, François: La Suisse comme non-multination. In: Seymour, M. (dir.): *États-nations, multinationales et organisations internationales*. Montréal: Liber, 2002. 265–281.

⁸ Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillourel, H.–Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.

többsnyelvűség fenntartásában érdekelt csoportok merőben új felfogása felé nyit utat. Ebben az esetben ugyanis az elemzéshez mindenek előtt az etnikai besorolás szerinti csoport- és a tagsági ismérvek meghatározása szükséges (lehetőleg valamely megbízható indikátor, például az anyanyelv alapján), a gazdasági szolidaritás pedig nem a klasszikus jóléti forrásátcsoporthozások révén érvényesül, hanem egy-egy csoport tagságának önkéntes vállalásaként, ahogy például A csoport kész önként támogatni azon intézkedéseket, amelyek B csoport nyelvének, kultúrájának fenntartásához szükségesek. Ilyenformán gazdasági szolidaritásról sem beszélhetünk többé a fogalom szűkebb, eredeti értelmében. Az elosztási kérdések viszont, melyeket e nem szokványos megközelítés felvet, nem kevésbé fontosak ez esetben is.⁹ Dolgozatom záró részében erről is szólok még.

Am most hadd térjek rá a költségek kérdéskörére – pontosabban: a nyelvi sokféleség védelme és fenntartása érdekében hozott intézkedések kiadásaira. (A rövideg kedvéért a továbbiakban „a nyelvpolitika költségei” formulát fogom használni.)

3. A költségek azonosítása és nagyságuk felbecslése

A nyelvpolitikáról folytatott bármely disputa előtt nagyon is helyénvaló Jonathan Pool intelmét idézni, aki egykoron ezt írta: „alighanem a nyelv az a témakör, melyet illetően az emberek, úgy tűnik, képesek a legmakacsabban ragaszkodni saját hiedelmeikhez.”¹⁰ Efféle hiedelem lehet az is, hogy a nyelvpolitikai intézkedések drágák, sőt, esetenként viselhetetlen anyagi terhekkel járnak. Feltűnő ugyanakkor, hogy e kijelentéseknek az esetek zömében semmilyen empirikus alapjuk nincs. Mindez persze bizonyos fokig az adatok hiányával is magyarázható, hiszen a nyelvpolitikai költségekről feltűnően kevés tanulmány jelent meg. Ezek viszont váltig azt mutatják ki, hogy a tényleges költségek jóval alacsonyabbak a közvélekedés által taksált mértéknél. Mielőtt azonban az eseti példák

⁹ Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice. Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

¹⁰ Pool, Jonathan: *A Tale of Two Tongues*. Unpublished manuscript. Centre for the Humanities, University of Washington, Seattle, 1991b. 7.

ismertetésére térnék ki, tisztáznunk kell két elvi jelentőségű kérdést. Először is: a költségeket (costs) nem szabad összekevernünk a kiadásokkal (expenditures). Ez utóbbi ugyanis a nyelvpolitika inputjaként az e célra fordítandó pénzeszközök közvetlen folyósítását jelenti, ezzel szemben a költségkimutatás mindazon támogatás outputja, avagy összesített számbavétele, melyet szorosan véve az adott nyelvpolitikai célokra fordítottak. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak többnyire már csak azért sem foglalják magukba a kiadások egészét, mivel főbb tételeik mindegyike az output, vagyis a hatás felől nézve egyúttal más célokat is szolgál. Az eseti adatgyűjtés és adatelemzés nehézségei folytán mindez szükségképp oda vezet, hogy a nyelvpolitikai költségek tényleges nagyságát megítélni gyakran igencsak bajos. Másrészt fontos az is, hogy gondosan számba vegyük az „ellentényeket” (the counterfactual). Ellentényen ezúttal nem azt értem, amit rendszerint a közpolitikáról értekező szerzők, azaz a vitatott tények tételes cáfolatát, hanem ami azok értékének reális összehasonlítási alapja lehet. Egyszerűbben szólva egy adott nyelvpolitika ellentényei azt foglalják magukba, hogy mi történt volna, ha annak gyakorlati intézkedéseit nem hagyják jóvá, és nem vezetik be. Márpedig ezek a tényadatok, melyek minden közpolitikai költségkimutatás elmaradhatatlan tételei, igencsak nagy jelentőséggel bírnak. Vegyük példának Baszkföld áttérését a kéttannyelvű oktatásra. Az autonóm baszk közösség, mint közismert, Spanyolországban csupán a fasizmus bukása után jöhetett létre. A baszk gyermekeket szüleik ma háromféle iskolatípusba írathatják be: az A-változat (spanyol nyelvű oktatás baszk tanórákkal), a B-változat (kétnyelvű oktatás, némely tantárgyakat baszk nyelven, másokat spanyolul tanítva, a két nyelv aránya iskolánként változó lehet) és végül a C-változat (baszk nyelvű oktatás spanyol tanórákkal) közül választhatnak.¹¹ Mármost helytelen lenne a baszk nyelvű oktatás költségét a C-változat esetében az összes kiadással azonosítani, a B-változatnál a kiadások felével, míg az A-változat kiadásainak mondjuk 10 százalékát venni a költségszámítás alapjául (abban az esetben, ha ilyen arányra tehető a baszk nyelvű tanórák száma). Ez nagyfokú költségűlbecsléshez vezetne, hisz a gyerekeknek

¹¹ A korábbi „ösmodell”, a kizárólag spanyol nyelvű oktatást – amely a baszk nyelv használatát még iskolai tantárgyként sem engedélyezte – fokról-fokra kivonták a gyakorlatból.

mindenképp iskolába kell járniuk, függetlenül attól, hogy az oktatási rendszerben mely nyelv(ek) használatos(ak). Így hát a tényleges nyelvpolitikai költségek becslésekor kizárólag azon kiadásokat kell számba vennünk, amelyek a változtatások előtti állapot kiadásain felül, azokhoz hozzáadódva többletként jelentkeznek. Megalapozott számítások azt jelzik, hogy a baszkföldi oktatási rendszer kétnyelvűvé tétele az egész régióban mindössze 4,75 százalék többletköltséggel járt; miként különös egybeesés az is, hogy Guatemalában az alternatív maya tannyelv bevezetésének – a baszkfölditől független költségbecslése – szintén 4-5 százalékra teszi a kétnyelvűsítés többletköltségeit. (Lásd alább az 1. táblázat adatait.) A nyelvpolitikai költségekről igen nehéz átfogó képet nyerni éppen a helyi viszonyok és az azokhoz igazodó intézkedések szerteágazó sokfélesége miatt. Talán hasznos lehet mégis a hozzáférhető eredményeket egy gyors mustraként közreadni. (1. táblázat)

Rövid áttekintésünk arról, hogy milyen költséggel jártak a kisebb nyelvek fennmaradását célzó nyelvvédő, nyelvfejlesztő intézkedések, azt sugallják, hogy e költségek korántsem nagyok. A sokfelől egybevágó eredmény tovább növeli annak hitelét, hogy amennyiben e költségeket valóban viselnünk kell nyelvi és kulturális közegünk sokféleségének fenntartásáért, azok jó célra fordított összegek, akárcsak azok a nélkülözhetetlen források, melyek környezeti értékeink megóvását célozzák, s ésszerű döntésként napjainkban a közvélemény széleskörű támogatását élvezik. Ma még azonban távol vagyunk attól, hogy a sokféleség fenntartásának költségeit illetően általános elveket és kezelésmódot dolgozzunk ki: ez a munka még most is javában folyik, amelynek elméleti része egy sor szakpolitikai programértékelőre és empirikus esettanulmányra támaszkodik, csak fokról-fokra építve magába egy távlati, rendszerszintű modell lehetséges elemeit (Grin, 2003b).¹²Mindez két további kérdéscsoportot is felvet. Az első az elosztás mikéntjét érinti, s azon belül is a limitált források elosztását, majd ezzel összefüggésben: ismét csak az e célra fordított költségek hatékonyságát. A kezelendő probléma röviden úgy jellemezhető, hogy miként dönthető el, vagy hozható egyensúlyba a költségek és hasznok aránya, azaz milyen

¹² Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.

mértékű diverzitás válnék leginkább egy társadalom javára. E megközelítés ismeretelméleti és ideológiai összefüggéseit – beleértve azon ellentmondások sorát, melyek hozzájuk társulnak – másutt már tárgyaltam, így azokra bővebben ezúttal nem térnék ki. Elég itt csupán azt kiemelni, hogy a szakpolitikai dilemmák igencsak hasonlóak azokhoz, melyeket a környezetvédő programok hatásvizsgálatai felvetnek. Kiváltképpen a nem piaci hatások (a költségek és hasznok) gondos azonosítása és folyamatos mérése kíván jelentős erőfeszítést, továbbá a járulékos, menet közben adódó elvi és technikai nehézségek megoldása.

A szakpolitikai döntések szilárd alapját csakis a józan költség-haszon számítások biztosíthatják, legalábbis olyan méretű adatbázisra építve, amely a program hatékony működtetéséhez elengedhetetlen. Technikai szempontból ezek használhatósága azonban mindaddig csakis erősen korlátozott lehet, amíg egymással szögesen ellentétes szakpolitikai célkitűzésekkel kísérleteznek. Ugyanakkor nagy hasznukat vehetjük hasonló célú más programok gyakorlati alternatíváinak értékelésében és kiválasztásában. Valójában azt mondhatni, ezek nélkülözhetetlen adalékul szolgálnak minden kellőképp informatív és demokratikus vitához. Egy közelmúltbeli áttekintés, amely a rendszerváltó országokban a nyelvpolitika és a nyelvhasználati szakpolitika kölcsönhatását vizsgálta,¹³ mindenesetre azt mutatta ki, hogy esetenként másfajta – az egyszerűség kedvéért „politikainak” nevezhető – megfontolásoknak olykor az előbb említetteknél is nagyobb szerepe lehet a tényleges szakpolitikai intézkedések kiválasztásában. Magyarán az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleséget elősegítő szakpolitikai intézkedésekre leginkább akkor kerülhet sor, ha a hatalmon lévő politikusok úgy döntenek, hogy azok nem annyira *szakpolitikai*, mint inkább országos, azaz *nagypolitikai* szempontból jogos követelések. Ez a „jogosság” pedig a legitimitás és a „jogok” fogalmihoz kötődik, melyek maguk is az érintett ország ideologikusan formált múltszemléletében gyökereznek. Ugyanakkor az efféle intézkedéseket a hatalmon lévők rendre elvetik, ha azok elsődleges kedvezményezettjei – többnyire a

¹³ Kymlicka, Will – Grin, François: Assessing the politics of diversity in transition countries. In: Daftary, F.–Grin, F. (eds.): *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Budapest: LGI Books, 2003. 5–27.

kisebbségek – megítélésük szerint nem elég erősek ahhoz, hogy saját nyelvük és kultúrájuk önértékének elismertetését kiharcolják.

Dolgozatom záró részében, a *forráshelyezés* és *forráselosztás* témái után végül a másik kérdéscsoportot tekintem át, azaz mindazt, ami kimondottan a legitimitás és a jogok témaköréhez kapcsolható. Egész konkrétan azt a kérdést vetem fel, hogy a sokféleség költségviselésének elutasítása vajon vonhat-e súlyos elosztási következményeket maga után, olyan válsághelyzetek kialakulásának teret engedve, melyek az egyenlőséggel szöges ellentétben állnak. Abban az esetben ugyanis, ha ez előadódhat, nyilván helyesebb a sokféleséget fenntartó intézkedések hathatós bevezetése és finanszírozása.

1. táblázat: A nyelvpolitikai költségek áttekintése
(Ahol átszámításuk lehetséges volt, az adatokat euróban és eurócentben közlöm.)

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
A Francia Nyelv Chartája («Bill 101»), Québec, Kanada, 1977	Intézkedési csomag Québec tartomány legnagyobb nyelve, a francia használatának elősegítésére	A Charta rendelkezéseinek becsült összköltsége a tartományi GDP mintegy 0,28–0,48 százalékára tehető.	Vaillancourt, 1987.
A Francia Nyelv Chartája (« Bill 101 »), Québec, Kanada, 1977	Az 50 fősnél nagyobb cégek hivatali munkanyelvének kötelező „franciásítása” (az angol vagy más nyelvek használata mellett)	Éves költségei céges alkalmazottanként 85 és 115 kanadai dollár (57 és 77 euró) között váltakoztak az 1984-es árfolyamszinten. A bevezető időszak aránylag nagyobb kiadásai, mint várható volt, egyre kisebbek.	Vaillancourt (1996) a Chartáról több tanulmány kutatási eredményeit ismerteti Vaillancourt, 1996.
Kanadai kétnyelvűség	A kanadai szövetségi kormány kétnyelvűséget támogató, átfogó programja	A kétnyelvű szolgáltatások részesedése a teljes szövetségi költségvetésből: 0,03 százalék. A hivatali nyelvhasználat összköltsége ezzel szemben a teljes szövetségi kiadások 0,44 százalékát teszi ki.	Heritage Canada, 1991.
Kétnyelvű útjelző táblák bevezetése Walesben	A walesi útjelző táblák kétnyelvű feliratozása	A kétnyelvű útjelző és biztonsági táblák kihelyezésének éves költsége lakónként mintegy 22 penny (33 eurócent).	Grin and Vaillancourt, 1999.

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
Sianel Pedwar Cymru (S4C)	Velszi nyelvű televíziós programok indítása	A velszi nyelvű televíziós adások (walesi programok, velszi anyanyelvű közönség számára) nézőnként, óránként kb. 50 eurócentbe kerülnek.	Uo.
Baszk nyelvű középfokú oktatás	Az A, B és D csatornák felhasználása a baszk nyelvű oktatási rendszerben	A program tanulónként évi 4 százalék többletköltséggel jár régió szerte	
A maya ősnyelv védelme Guatemalában	A maya nyelvű oktatás bevezetése	A program tanulónként évi 4-5 százalék többletköltséggel jár régió szerte	Patrinos – Velez, 1996.
Euroschool	Különböző kisebbségi nyelvközösségekhez tartozó gyermekek közös táborozása	Összköltség: 600 euró gyermekenként	Grin, Moring <i>et al.</i> (2002)
Naíonraí	Ír nyelvű iskolaelőkészítő hálózat kiépítése	Átlagköltség (beleértve a szülők részvételét): évi 400 euró gyermekenként	Uo.
Yleisradio	Svéd rádióadás Finnországban	Átlagköltség hallgatónként, óránként: 10-15 eurócent	Uo.
Raidió na Gaeltachta	Ír nyelvű rádióadás	Átlagköltség hallgatónként, óránként: 20 eurócent	Uo.
Mentrau Iaith	Egyesületi hálózat kiépítése a walesi nyelv használatának támogatására a helyi közéletben	Átlagköltség (a Welsh Language Board 2000/1. havi támogatásából fedezve): 2 euró lakosonként a walesi anyanyelvű körzetekben, ahol a Mentrau Iaith szervezet megalakult.	Uo.

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
Euskal Telebista	A spanyolországi baszk nyelvű televíziós adás foghatóvá tétele Baszkföld francia felén	Átlagköltség: az antenna + az átjátszó felállítása és üzemeltetése: nézőnként, naponta 2,5 eurócent	Uo.
Az Európai Unió belső kommunikációja	Az Unió 11 hivatalos nyelvén folyamatosan fenntartva	Átlagköltség: a fordítás, tolmácsolás éves díja lakosonként 1,82 euró; az EU éves költségvetésének 0,8 százalékát költi e célokra	Grin (2001) továbbá a szerző jelen dolgozatának releváns becslésadatai
	Ugyanez az Unió 25 tagállamának hivatalos nyelvén*	Átlagköltség: a fordítás, tolmácsolás éves díja lakosonként 5,24 euró**	

* Észtország, a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Szlovákia és Szlovénia hivatalos nyelvét egyúttal az EU munkanyelvévé nyilvánította. Cyprus – görög-török kétnyelvűsége miatt – ezt a „munkanyelv” státuszt nem kapta meg.

** Összes fordítási célirány: $[(20 \times 19) - (11 \times 10)] = 270$; átlagköltség fordítási irányonként: 6.24 €; összesített többletköltség: 1.684,8 millió €; összes EU fordítási költség: $(685,9 + 1.684,8) = 2.370,7$ €; az Unió bővítés utáni összlakossága: $377 + 75 = 452$ millió; egy főre eső költséghányada: 5,24 €. Megj.: Az Európai Bizottság ennél szembetűnően alacsonyabb költségadatokat közöl honlapján. (Lásd: <http://europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2002/ce309/ce30920021212en00010001.pdf>)

4. Sokféleség és igazságosság¹⁴

A sokféleség és igazságosság viszonyának feltárásához az egyik lehetséges út, ha mindkét fogalmi tartományt jogi szemszögből vesszük górcső alá. Csakhogy a releváns irodalom jó része, amely jogi alapról közelít e két kérdéskörhöz – akár formális jogi érvekkel, akár a „nyelvhasználati emberi jogok” mozgalmi célkitűzését felkarolva, eleve adottnak veszi a jogok egy bizonyos körének legitimitását, ekként egy sor lényegi kérdés megvitatását eleve kizárva a diskurzus köréből.

Az efféle kérdések felvetése a normatív politikaelmélet újabb irányára jellemző, amely mára a kulturális sokféleséggel összefüggésben is igen jelentős tudományos eredményeket halmozott fel.¹⁵ Dolgozatunk szempontjából azonban elegendő lesz talán az is, ha a kulturális sokféleséghez kötődő jogok legitimitását azzal az egy érveléssel támasztjuk alá, melyet többek közt Stephen May hangoztat: a többség nyelvi és kulturális lehetőségek körében *a priori* nem élvezhet nagyobb jogot a kisebbségnél.¹⁶ Mert hiszen Cardiffban walesi anyanyelvűnek születni, Aucklandben maoriul beszélni, Cortéban korzikai nyelven szólni, vagy Diyarbakırban bárkinek kurd anyanyelvét használni (az angol, a francia vagy a török többségi nyelvek helyett) nem holmi fogyatékoság, amiért egy életen át önzonosságukat és kulturális örökségüket megtagadva vezekelniük kell a kisebbségi nyelvhasználóknak. Ebből következően maga a

¹⁴ Ebben a részben azzal az előfeltevéssel élek, hogy az igazságosság elvét az eltérő társadalmi csoportok egyaránt oszthatják (azaz a Rawls-féle „átfedő konszenzus” nagyon is működhet). Ez a konszenzus egyúttal kiterjed mindarra, ami alapján e társadalmi csoportok az igazságosságot megítélik – azaz a személyi és szabadságjogok, az egyenlő esélyek és a hatalom, a jövedelmek és a vagyon felfogására, továbbá az emberi méltóság és önbecsülés társadalmi alapjára. L. Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971. Mindazáltal magam is úgy vélem, hogy az efféle egyetértés nem holmi adott vagy előre eldöntött dolog, és azt, hogy tényleg létezik-e, esetről-esetre alapos vizsgálat alá kell vetnünk. L. Van Parijs, Philippe: *Qu'est-ce qu'une société juste? Introduction à la pratique de la philosophie politique*. Paris: Seuil, 1991.

¹⁵ Wiewiorka, Michel, – Ohana, Jocelyne (eds.): *La différence culturelle. Une reformulation des débats*. Paris: Balland, 2001.

¹⁶ May, Stephen: *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow (UK): Longman (Pearson), 2001.

különleges jogok (special rights) kifejezés is, mellyel számos kommentátor a kisebbségi jogok körét illeti, logikailag eleve sántít, sőt eredendően téves. Hiszen mi volna 'különleges' azon feltételekben, melyeknek egyetlen célja az egyenlő jogalap biztosítása valamennyiünk számára?

Ezen a ponton hadd jegyezzem meg, hogy az igazságosságot nem elég pusztán az eltérő csoportok tagjai számára egyenlő vagy jogos hozzáférésként definiálni bizonyos – vagy szorosán véve: egyazon – lehetőségek köréhez. Mindezt egy társadalom kétnyelvű tagjainak nyelvhasználata és státusza világíthatja meg a legélesebben. Az gyakran igaz ugyan, hogy *ceteris paribus* a kétnyelvűek több lehetőséggel rendelkeznek a csak egy nyelvet beszélőkkel szemben, kiváltképp akkor, ha az első nyelv használatát hátrányos megkülönböztetés nem korlátozza. Ez még abban az esetben is igaz lehet, ha a kétnyelvűek születésüktől egy kisebbségi nyelvet beszélő (mondjuk: X) közösséghez tartoznak. Mi több, még akkor is, ha a kétnyelvűek, akik valamely kisebbségi anyanyelvi közösséghez tartoznak, arra kényszerülnek, hogy a többségi nyelvet (Y) elsajátítsák. Némelyek talán hajlamosak ezt egyenesen a kétnyelvűek „helyzeti előnyeként” értelmezni, ami ebből következően eleve felmenti az államtól minden kötelezettsége alól a kisebbségi nyelvhasználókkal szemben – azaz, hogy bármilyen érdemi lépést tegyen a kulturális sokféleség e fontos eleme, tehát a kisebbségi nyelv megóvása és fejlesztése érdekében.

Csakhogy ezért az „előnyért” rendszerint drága árat kell fizetni, a viselt költségek pénzügyi és jelképes értelmében egyaránt; hisz egy adott nyelv uralma jelentős terheket ró a más anyanyelvűek körére, amiért, mindent egybevéve, a megnyíló új lehetőségek korántsem kínálnak nekik mindig kellő kárpótlást. Gazdasági vagy jóléti szempontból nézve összességében tehát az eredményt csak csekély mértékben befolyásolja a jóléti vagy az esélyegyenlőségi hátrányok aránya, bár a gyakorlatban minden eset más és más.

Am e kérdéskört korántsem csak többségi-kisebbségi nézőpontból érdemes vizsgálnunk. Először is, a többnyelvűségnek vannak olyan esetei, amikor a nyelvi közösségek méreteit illetően alig van számottevő különbség, miként azt Belgium esete is jól példázza. Másodsor, ez az előszeretettel „kisebbségiként” címkézett probléma éppen annyira „többségi” is, hiszen maga a tény, hogy a helyzet „problematikus”, azaz kezelendő, nem pusztán a kisebbségvédelem

megfontolásait tükrözi, hanem értelemszerűen a többségi elvárások külső kényszereit is. És itt futólag hadd jegyezzem meg: mindez, egy újabb nézőpontból, ismét csak a „sokféleség” logikailag igencsak kétes ama felfogásával szembesít bennünket, mely szerint az nem egyéb nyúgnél és többlettehernél, amit az izgága kisebbség kényszerít rá a többségre. Harmadszor, effajta egyenlőtlenségeket a nyelvi és kulturális dominancia más esetei is előidéznek, így például, ha egy adott nyelv regionális vagy világméretű *lingua franca*-ként előjogaiban más nyelvek fölé emelkedik.

Vegyük hát közelebről szemügyre az egyenlőtlenségek mindazon eseteit, melyeket egy domináns vagy többségi nyelv kényszeríthet a többi nyelvre. Az egyenlőtlenségek forrása és nagyságrendje minden esetben a nyelvi dominancia adott közegétől függ. Ezek hatását vizsgálva nagy általánosságban öt típus különíthető el; ismertetésük az alábbi listán pedig nélkülöz minden értékelő vagy rangsorrendet:

- „a piaci előjogok” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői kvázi-monopolhelyzetet élveznek a *domináns nyelvre* fordításban és tolmácsolásban, továbbá jelentős előnyt a második nyelv oktatóiként és a szövegszerkesztő munkák piacán – vagyis bárhol, ahol a feladat anyanyelvi szintű tudást követel meg;

- „a kommunikációs takarékoság” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői megspórolják az erőfeszítést, hogy a más nyelven beszélők üzeneteit saját nyelvükre lefordítsák, mivel főként ez utóbbiakra hárul a feladat, hogy közlendőiket a domináns nyelven továbbítsák, miközben a domináns nyelv anyanyelvi használóinak mondandójukat más nyelvekre nem kell lefordítaniuk;

- „a nyelvtanulási takarékoság” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélőinek nem kell időt és fáradságot fordítaniuk arra, hogy más nyelveket tanuljanak, ami jelentős mértékű megtakarítás számukra. Noha számos ország igen nagy összegeket fordít az idegen nyelvek oktatására, melynek egy főre eső átlaga csupán az egyetemi évek alatt 1.500-2.000 órára tehető (a tanórákat és a szorgalmi időt, így a házi feladatkészítést is beszámítva), mindez azonban csak szerény eredményt hozhat, mivel összességében átlagosan legalább 12.000 órányi tanulásra (nyelvórák + szorgalmi idő) van szükség ahhoz, hogy egy olyan

idegen nyelvet, mint az angol, valaki közel anyanyelvi – habár még korántsem tökéletes – szinten elsajátítson;¹⁷

- „az alternatív humán tőkebefektetés” hatása: azok az összegek, melyeket az idegen nyelvű beszerzések elmaradásával a domináns nyelvű államok megspóroltak, egyéb humán tőkebefektetésekre csoportosíthatók át, melyek ily módon az élet más területein is tovább növelhetik a domináns nyelv anyanyelvi használónak helyzeti előnyét;

- „legitimitás és retorikai hatás”: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői általában előnyt élveznek a más anyanyelvűekkel folytatott tárgyalásokon és az érvelés során is, mivel ezek rendre az ő anyanyelvükön folynak.

A fenti hatások járulékos költségeiről ez idő tájt pontos számításokkal nem rendelkezünk. Mindössze néhány becslésadat és előkalkuláció áll rendelkezésünkre, de már ezek is azt sugallják, hogy az imént felsorolt hatásoknak igen jelentős költségvonzata van. E dolgozat limitált keretei közt hadd emeljek ki csak egyetlen példát: „a nyelvtanulási takarékoság” hatását, méghozzá azt nem is a két- vagy többnyelvű országok körében vizsgálva, ahol az „államnemzet” nyelve domináns helyzetben van (véltetően azért, mert ez az egyetlen hivatalos államnyelv), hanem az angol nyelv, mint *lingua franca* hatását mérlegelve. *Mutatis mutandis* hasonló érveléssel lehet felbecsülni minden más nyelvi dominancia költséghatását.

A költségek svájci becslésadataiból kiindulva (ahol az oktatási rendszer legalább két idegen nyelv elsajátítására kínál lehetőséget különféle oktatási formák curriculumában, átlag 5–9 éven át) mindenestre megalapozottan lehet arra következtetni, hogy csupán *egyetlen* idegen nyelv oktatása (ellentétben a semmilyen vagy az egynél több nyelvvel) az egy főre jutó teljes oktatási célú ráfordítások 5–10 százalékát teszi ki.¹⁸ Vegyük csak ennek feltételezett középértékét, ami, mondjuk, 7,5 százalék, és rögzítsük átlag 7 évben az idegen nyelv tanulásával töltött időszakot a különböző svájci oktatási intézményekben. Mindezt egybevetve az OECD és az Egyesült Államok oktatási kormányzatának online adatközléseivel,

¹⁷ Piron, Claude: *Le défi des langues. Du gâchis au bon sens*. Paris: L’Harmattan, 1994.

¹⁸ Grin, François – Sfreddo, Claudio: *Dépenses publiques pour l’enseignement des langues secondes en Suisse*. Aarau: CSRE-SKBF, 1997.

durva becsléssel arra juthatunk, hogy az USA, ahol az általános és középiskolákban idegen nyelvet, ha ugyan egyáltalán, csak igen korlátozott óraszámban tanítanak, bizony jókora költségmegtakarítások haszonélvezője.¹⁹ További részletes adatelemzés nyomán mindezek értékét diákonként átlag mintegy évi 422 dollárra lehet becsülni ($7.500 \text{ USD/év} \times 0.075 \times 0.75$ – az adatokat egész dollárra kerekítve, hogy minél teljesebb kép álljon össze a töredékek súlyozott számbavételével, hisz az országban az idegen nyelv iskolai oktatása jellemzően jóval kisebb óraszámú és sokkal rövidebb időn át folyik²⁰). Tekintve, hogy az Egyesült Államokban az alap- és középfokú oktatásban mintegy 38 millió diák vesz részt, az ország teljes megtakarítása csupán ezen az egy tételen évi 16 milliárd dollárra rúg. Az efféle sommás megtakarításokat pedig az a pusztán tény teszi lehetővé, hogy a világ többi részén emberek száz- és százmilliói nem restek rengeteg időt, pénzt és erőfeszítést áldozni azért, hogy egy másik nyelvet, esetünkben az angolt, kellően elsajátítsanak.

Iménti példánk önmagában is elég nyomatékkal int arra, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül, hanem alapos hatásvizsgálatnak vessük alá, ha egy adott nyelv dominanciája egyben azzal jár, hogy jelentős forrástöbbletet szabadít fel saját anyanyelvi közössége számára. Ebből következően, ha elutasítjuk a nyelvi sokféleség fenntartásának igényét, és megtagadjuk a hozzájárulást, ezzel jelentős mértékű egyenlőtlenségeket idézhetünk elő, ami liberális nézőpontból aligha igazolható.

Korábbi megjegyzésem, hogy a sokféleség kezelésmódjának ma sincsen még átfogó érvényű allokatív elmélete, éppúgy igaz lehet vizsgált tárgyunk elosztási alapelveire is. Ma még csak okkal gyaníthatjuk, hogy a valós forrástranszfer jóval nagyobb lehet, ha a

¹⁹ 2002-ig, az Egyesült Államok 41 tagállama semmilyen idegen nyelvi követelményről nem rendelkezik a középiskolai végbizonyítvány feltételeként, sem az általános, sem az ún. standard high-school diplomák esetében. L. <http://www.ecs.org/clearinghouse/39/22/3922.htm>

²⁰ A National Center for Education Statistics (NCES) 1998. évi adatközlése szerint, az oktatási intézményekben az idegen nyelvi tanulmányokra fordított évek számának súlyozott átlagértéke az Egyesült Államokban mindössze 1.63 év, azaz nem egész 24 százaléka a mércéül választott 7 éves svájci átlagértéknek. A középiskolát végzettek 20 százaléka semmiféle idegen nyelvet nem tanult, valamivel több mint a fele alacsony szintű kezdő kurzusokon vett részt („low academic coursework”), míg a maradék 30 százalék átlag 3–4 évi tanulás után haladó szintet ért el az idegen nyelvi készségeiben. L. <http://nces.ed.gov/>

fenti lista többi hatáselemét is számba vesszük. Ugyanakkor a gyakorlatban a dominancia formái is rendkívül sokfélék, s ebből következően hatásuk jellege, súlya és az általuk mozgatott transzferek nagysága is igen eltérő lehet. A rendelkezésünkre álló adatok azt sugallják, hogy a kirívó egyenlőtlenlégek, melyek a nyelvi és kulturális sokféleség egyre szűkmarkúbb támogatásából adódnak, egyúttal nagymérvű és méltánytalan transzfermozgásokat is beindítanak. Márpedig kárenyhítő, kompenzatív rendszerek híján ezek durván kikezdehetik az egyenlőséget. Mindezen túl ama felfogás (és a Francqui-díjasok idej tanácskozásának kihívó mottója) hogy a sokféleség, úgymond, túlzott mértékű támogatása könnyen aláássa a gazdasági szolidaritást (és már csak emiatt sem árt csinján bánni vele!) tovább ronthat a társadalmi egyenlőtlenlégeken, még ha azok érintett csoportjai esetről-esetre mások lehetnek.

5. Összegzés

Fenti érvelésem persze nem cáfolja a tény, hogy a sokféleség fenntartása igenis költséges. Ami azt illeti, a nagyobb diverzitás rendszerint haszonnal és költséggel is jár, piaci és piacon túli értelemben egyaránt. Azon pusztán tapasztalati alapon megválaszolható kérdés, hogy vajon mi lehet az optimális mértéke a költség és haszon esetenkénti növelésének vagy csökkentésének, még további empirikus vizsgálatokat igényel. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy – más árucikkekhez hasonlóan – a sokféleség haszna csökkenő arányú növekményt mutat, miközben fajlagos költségei mindinkább megsaporodnak. Mindez arra enged következtetni, hogy létezik egy optimális mértékű társadalmi diverzitás, és hogy ez az optimum: véges pozitív érték.²¹ E felfogás jegyében az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség pedig hasonlóan körültekintő bánásmódot igényel, mint környezeti értéink megóvása.

Am még abban az esetben is, ha a sokféleség fenntartása túlzottan nagy költséggel járna, s ezért egy tényeken alapuló, demokratikus vitából győztesen annak ellenzői kerülnének ki, az elosztási probléma

²¹ Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.

továbbra is megmarad, lévén a sokféleség adottság, másnak lenni pedig – kivált, ha az nem választható, hanem származási ismérv – nem csupán jogos igény, ám egyben olyasvalami, amit magántulajdonként többnyire nemigen lehet kisajátítani, így annak a közszférában kell valamiképp helyet találnunk. Ha pedig mindez így van, figyelmünket a továbbiakban egy újabb kérdéscsoportra kell összpontosítanunk, és pedig a kompenzációs transzferek szerepére. Ezek ugyanis töről metszett liberális vívmányként éppen arra valók, hogy az esélyhátrányokat, melyek a sokféleség fenntartásának elégtelen mértékű vagy hatástalan forrásai nyomán keletkeztek, kiegyenlítsék. E problémát korábban Carr²² vetette fel, újabban pedig Pool²³ és Van Parijs²⁴ vizsgálta; noha az továbbra is figyelmet érdemel, ha komolyan akarunk számot vetni a sokféleség kezelésmódjának etikai dilemmáival.

Fordította: Nóvé Béla

Felhasznált irodalom

Carr, Jack: Le bilinguisme au Canada: l'usage consacre-t-il l'anglais monopole naturel? In: Vaillancourt, F. (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985. 27–37.

Deprez, Kas: Towards a Pan-European Language Policy for the European Union. What can we learn from our Flemish/Brussels/Belgian experience? In: De Bot, C. et alii (eds.): *Institutional Status and Use of National Languages in Europe* (Plurilingua XXIII). St Augustin (Germany): Asgard, 2001. 131–157.

²² Carr, Jack: Le bilinguisme au Canada: l'usage consacre-t-il l'anglais monopole naturel? In: Vaillancourt, F. (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985. 27–37.

²³ Pool, Jonathan: The official language problem. *American Political Science Review*, 1991a. 495–514.

²⁴ Van Parijs, Philippe: Linguistic Justice. *Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

- Fishman, Joshua: Language and ethnicity. In: Giles, H. (ed.): *Language and Ethnicity in Intergroup Relations*. New York: Academic Press, 1977. 83–98.
- Grin, François – Vaillancourt, François: *The costeffectiveness of minority language policies. Case studies on Wales, Ireland, and the Basque Country*. Flensburg: European Centre for Minority Issues (ECMI), 1999. Monograph No. 1.
- Grin, François – Sfreddo, Claudio: *Dépenses* Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillorel, H. –Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.
- Grin, François: Economics. In: Fishman, J. (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press, 1999b. 9–24.
- Grin, François: *The economics of language choices for an enlarged Union: an attempt at looking beyond the obvious*. Paper presented at the International Conference “The future of European Multilingualism in an Enlarged European Union”, University of Vienna, November 2001. 22–24.
- Grin, François: La Suisse comme non-multination. In: Seymour, M. (dir.): *États-nations, multinations et organisations internationales*. Montréal: Liber, 2002. 265–281.
- Grin, François – Moring, Tom – Gorter, Durk – Hågman, Johann – Ó Riagáin, Dónall: *Support for Minority Languages in Europe*. Brussels: Report to the Directorate General for Education and Culture, 2002. <http://europa.eu.int/comm/education/policies/lang/langmin/support.pdf>

- Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: W. Kymlicka, W. – A. Patten, A. (eds.): *Theorizing Language Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2003a. 169–188.
- Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.
- Kymlicka, Will – Grin, François: Assessing the politics of diversity in transition countries. In: Daftary, F. –Grin, F. (eds.): *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Budapest: LGI Books, 2003. 5–27.
- Liebich, André: Canadian, Eh? *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2002. Vol. 4, <http://www.ecmi.de>.
- May, Stephen: *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow (UK): Longman (Pearson), 2001.
- Office of the Commissioner of Official Languages. *Official Languages. Some Basic Facts*. Ottawa: OCOL, 1991.
- Patrinós, Harry – Velez, Eduardo: Costs and Benefits of Bilingual Education in Guatemala. A Partial Analysis. *Human Capital Development Working Paper n° 74*. Washington: The World Bank, 1996.
- Piron, Claude: *Le défi des langues. Du gâchis au bon sens*. Paris: L'Harmattan, 1994.
- Pool, Jonathan: The official language problem. *American Political Science Review*, 1991a. 495–514.
- Pool, Jonathan: *A Tale of Two Tongues*. Unpublished manuscript. Centre for the Humanities, University of Washington, Seattle, 1991b.

Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.

Schoch, Bruno: *Switzerland: A Model for Solving Nationality Conflicts?* PRIF Reports No. 54, Frankfurt, no date.

Vaillancourt, François (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985.

Vaillancourt, François: The Benefits and Costs of Language Policies in Québec, 1974-1984. In: Tonkin, H. – Weiner, K. (eds.): *The Economics of Language Use—Proceedings of the 1986 Conference*. Hartford: Centre for Research and Documentation on World Language Problems, . 1987. 71–91.

Vaillancourt, François: Language and Socioeconomic Status in Quebec: Measurement, Findings, Determinants, and Policy Costs. *International Journal of the Sociology of Language*, 1996. No. 121, 69–92.

Van Parijs, Philippe: *Qu'est-ce qu'une société juste? Introduction à la pratique de la philosophie politique*. Paris: Seuil, 1991.

Van Parijs, Philippe: Linguistic Justice. *Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

Wieviorka, Michel, – Ohana, Jocelyne (eds.): *La différence culturelle. Une reformulation des débats*. Paris: Balland, 2001.